

□ **Legenden in het volkspoppenspel**

Speciaal belichten we in dit Poppenspe(e)lmuseumpamflet de overlevering van de trompetter *Jan Claeszen*, die hoofdpersoon werd in de oud-Hollandse poppenkast; en de *legenden* over *Karel de Grote* in het traditionele Belgische stangpoppentheater.

Een legende is een verhaal dat niet op historische feiten, maar op de volksoverlevering berust. Het verhaal zal daarom nooit helemaal hetzelfde blijven. De ene verteller voegt er dit aan toe, de andere dat, precies zoals hij meent dat de geschiedenis moet zijn. In de legende zit een element van fantasie, en dat gaat heel goed samen met het poppenspel. Vooral in het *volkspoppentheater* nemen legenden een belangrijke plaats in.

Twee soorten legenden

Met betrekking tot het volkspoppentheater kom je legenden in tweeërlei vorm tegen:

- * Legendes over de oorsprong van een bepaald personage, over de herkomst van zijn naam en zijn speciale kenmerken. Hieronder valt de legende van de trompetter Jan Claeszen.
- * Legendes als thema voor poppentheatervoorstellingen. Hiertoe behoren de legendes over *Faust* en de middeleeuwse verhalen rond Karel de Grote en zijn *paladijnen*. Ze worden gerekend tot de meest gespeelde onderwerpen in het traditionele Europese marionetten-theater.

□ **Legenden over de oorsprong**

Wie boeken leest over de vroege geschiedenis van het poppentheater, stuit al gauw op zinnen als: 'De oorsprong van dit personage gaat verloren in het duister der tijden ...' Er bestaat geen theaterkunst met zó'n duister verleden, en dat terwijl het poppenspel een van de oudste vormen van theater is. Het mag dan jammer zijn dat we zo weinig concreets weten over lang vervlogen tijden, daar staat tegenover dat we over een schat aan legendes beschikken. De legendes belichten aspecten van de poppenspelhistorie die we in archiefstukken niet zullen tegenkomen. Ze raken meer het wezen van het poppenspel.

□ **Jan Klaassen de trompetter**

Neem nou *Jan Klaassen*, de hoofdrolspeler van de oud-Hollandse poppenkast. Hij werd geboren in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Wanneer en hoe dat precies gebeurd is, is onbekend. Een legende vertelt hoe hij zijn naam kreeg. Het verhaal zoals dat van generatie op generatie is doorgegeven, kent verschillende versies.

Als we alle gegevens samenvoegen, luidt de geschiedenis als volgt. Er was eens een trompetter die Jan Claeszen heette. Hij diende in de lijfwacht van stadhouder prins Willem II. Toen de prins in 1652 overleed, vond er een machtswisseling plaats. Iedereen die prinsgezind was, werd ontslagen. Zo ook Jan Claeszen. Hij besloot terug te keren naar zijn geboortestad Amsterdam. Hij ging wonen aan het Franschepad, in de *Jordaan*. Om zijn brood te verdienen, trok Jan Klaassen langs de straten en vertoonde de poppenkast. Hij gaf een nieuwe richting aan het spel. Hij maakte zichzelf – in zijn trompetterskostuum – en zijn vrouw *Katrijn Pieterse* tot hoofdpersonen.

Jan Claeszen voerde ook een personage op dat de nieuwe machthebber moest voorstellen: de raadspensionaris *Jan de Witt*. Dit personage noemde hij *Snikhals*. Deze had veel te verduren van de andere poppen. Dit tot groot plezier van het publiek, dat oranjegezind was en niets moest hebben van het nieuwe bewind. Later, toen de poppenspeler veel te lijden had van zijn kwaaië wijf, nam hij zijn eigen huishouden tot onderwerp van zijn voorstellingen.

□ Naamsverandering

De poppenspeler oogstte zoveel bijval van het publiek dat hij de naam van de hoofdrolspeler, die voordien *Polichinelle* of *Hansworst* luidde, nu veranderde in zijn eigen typisch Hollandse naam: Jan Claeszen, later Jan Klaassen.

Jan de Witt als Snikhals

Deze legende behoeft een kleine uitleg. Jan de Witt, op wie de voormalige trompetter zijn schimpscheuten richtte, was een vertegenwoordiger van de rijke burgerij, de kapitaalkrachtige handelaren. Hij was gehaat bij het volk en werd in 1672 tijdens een opstand vermoord. Snikhals – de verpersoonlijking van Jan de Witt in de poppenkast – was een *stokpop* waarvan de hals lang kon worden. In het Jan Klaassenspel van het begin van de negentiende eeuw kwam hij nog veelvuldig voor. Volgens een beschrijving uit die tijd droeg hij het kostuum van een raadsheer. Hij sprak geen woord, maar snoof alleen maar. Jan Klaassen bekeek Snikhals van voren en van achteren en zei: ‘Duivels, wat ben jij voor een vent?’ Dan rees het hoofd van Snikhals steeds hoger boven zijn tabbaard uit. Zo ver zelfs dat hij boven het friesje van de poppenkast uitstak. Het leek werkelijk of hij zich boven iedereen verheven voelde. Jan Klaassen schold Snikhals uit voor ‘grote landsdief’ en ‘uitgerekte verrader’ en sloeg met kletterende stok op hem los.

□ Buitenlandse invloeden

De namen Hansworst en Polichinel (op z’n Hollands gespeld), die onze hoofdpop droeg voor hij zijn typisch Hollandse naam kreeg, wijzen op Duitse en Franse invloeden. Vooral de invloed van het Franse theater was groot in die dagen.

□ Pulcinella

Nu zijn er in de zeventiende eeuw in verschillende Europese landen nakomelingen ontstaan uit de Italiaanse *Pulcinella*, een figuur uit de *commedia dell’arte*. In Engeland bijvoorbeeld ontstond *Mr Punch*, in Frankrijk *Polichinelle*. Na verloop van tijd ging het Italiaanse er bij de nakomelingen een beetje af en kregen zij een nationaal karakter.

Op grond van zijn gebogen *neus*, zijn naar voren gerichte *puntmuts* en het *piepertje* (mondfluitje) dat tot in de negentiende eeuw voor zijn stem werd gebruikt, kunnen we met zekerheid stellen dat Jan Klaassen, via *Polichinelle*, ook tot de *Pulcinella*-familie behoort.

□ Prototype

Waar het in de trompetterslegende om draait, is niet alleen de naamsverandering van onze poppenheld, maar het hele proces van zijn verhollandsing. En wel op een manier die iets zeer wezenlijks zegt over de volkspoppenkast. De poppenspeler *identificeert* zich namelijk met zijn hoofdpersoon. De speler uit de legende moest zelf dus het *prototype* van de Hollandse man uit het volk zijn. En dat was hij. Hij was per slot van rekening een echte Jordanees.

De Amsterdamse Jordaan is een volkswijk waarvan de bewoners van oudsher bekend staan om hun gevoel voor humor en hun opstandige geest. Het Huis van Oranje kon er rekenen op een grote aanhang. Het is daarom niet toevallig dat in de legende de poppenspeler Jan Claeszen eerst trompetter in de garde van prins Willem II was geweest. Het symboliseerde de rebellie van de arme bevolking tegen de klasse van de nieuwe rijken.

□ **Jan Claeszen**

Wanneer de poppenspeler, bij monde van zijn hoofdfiguur, de gehate raadspensionaris Jan de Witt bespote, deed hij dit uit naam van zijn publiek. Dus kón dit personage eenvoudigweg geen buitenlandse naam dragen. Laat staan met een zo buitenlissige klank als Polichinel. Hij moest gewoon op z'n Hollands *Jan Claeszen* heten.

Amsterdams volkstype

Een trompetterspak is niet echt Hollands. Bij Jan is het gerelateerd aan de garde van Willem II, alleen daarom is het een verhollandsing. Jan Klaassen droeg een rood jasje, versierd met goudgalon; een gele broek; een puntmuts met een bel of kwast. Waarschijnlijk verschilde deze uitdossing niet van het Polichinellen-kostuum dat de hoofdfiguur daarvoor had gedragen. Maar van nu af aan heette het een trompetterspak. Daarmee was het proces van verhollandsing voltooid. De vroege Franse figuur Polichinelle was een echt Amsterdams volkstype geworden.

Legenden zijn nooit onderwerp geweest van voorstellingen in het Jan Klaassenspel. Dat zou ook niet economisch zijn voor de poppenspeler.

Legenden zijn immers lange verhalen. Het Jan Klaassenspel is in eerste instantie straatpoppenkast met *handpoppen*. De straatpoppenkast vraagt om korte acts. Voorbijgangers die zich op een willekeurig moment bij het publiek aansluiten, moeten de draad van het verhaal onmiddellijk kunnen oppakken. Anders zouden ze al gauw weer doorlopen en dus niet betalen.

□ **B**elgische legenden

In *België* zijn legenden wél onderwerp van voorstellingen in het volkspoppentheater. Maar onze zuiderburen hebben dan ook een traditie die flink afwijkt van de Nederlandse. Zij spelen met grote, zware marionetten, die aan een stevige stang hangen. Traditioneel *stangpoppenspel* komt in Europa slechts in een paar gebieden voor, te weten in *Frans-Vlaanderen*, in *Napels*, op *Sicilië*, in *Slowakije* en in *Tsjechië*. In *Portugal* bestaat ten slotte nog volkstheater met piepkleine stangpoppetjes.

De Belgische stangpoppentraditie is verbonden met de steden *Luik*, *Gent*, *Antwerpen* en *Brussel*. De Antwerpse stangpoppen heten *poesjenellen*, maar die van Brussel en Gent worden ook wel met die benaming aangeduid. De traditie verschilt per stad. Het onderscheid zit in de komische hoofdfiguren, de speltechniek en het repertoire.

De voorstellingen werden gegeven in volksbuurten; in kelders (de befaamde *poesjenellenkelders* van Antwerpen), op zolders, in huiskamers, in cafés of loodsen die – vaak provisorisch – waren ingericht als theater. De poppenspelers verdienden met hun voorstellingen wat bij naast hun hoofdberoep van schoorsteenveger, aardappelverkoper, schoenmaker of wat dan ook. Ze waren daarom gebonden aan een vaste plek. Rondtrekken met een woonwagen, zoals de stangpoppenspelers van Midden-Europa dat deden, was er niet bij.

□ **S**tangpoppen

Stangpoppen zijn over het algemeen veel groter dan handpoppen. Ze zijn daardoor van grotere afstand te zien en kunnen dus een groter publiek bereiken. En dat betekent meer inkomen voor de poppenspeler. Werkt hij in een theater, dan kan hij het entreegeld vooraf innen. Maar in zo'n besloten ruimte moet het publiek langer geamuseerd worden dan bij de straatpoppenkast. In de poesjenellenkelders en zoldertheaters waren dus alle voorwaarden aanwezig om langere stukken te spelen dan in het ambulante straatpoppenkastje met Jan Klaassen.

□ Repertoire

Op het repertoire van de Belgische stangpoppentheaters staan stukken die zijn ontleend aan opera's en bekende romans, verder bijbelverhalen, sprookjes en kluchten. Maar bovenal legenden, speciaal die over Karel de Grote en zijn paladijnen.

Feuilleton

Om verschillende redenen is de keuze voor de legenden over Karel de Grote een goede. Om te beginnen de economische: de poppenspelers wilden dat de kassa niet alleen vandaag rinkelde, maar ook morgen en overmorgen, de week daarop en de volgende maand. Daarom namen ze verhalen die ze konden opdelen in episodes waarvan ze per voorstelling een aflevering konden opvoeren, net als bij een *feuilleton*.

De theateereigenaren zorgden ervoor dat het publiek na elke voorstelling voldaan naar huis ging, maar ook nieuwsgierig was naar het vervolg van het verhaal en dus steeds weer terugkwam. Daarbij was de toegangsprijs laag. Zo waren de poppenspelers verzekerd van een vast en trouw publiek.

Over Karel de Grote bestaat een hele cyclus van legenden. Uitgelezen stof dus voor de stangpoppenspelers. Sommige verhalen, zoals *De Vier Heemskinderen* besloegen wel dertig avonden. Tegenwoordig worden er geen voorstellingen in afleveringen meer gegeven. Het past niet meer in onze tijd.

□ Halfjaar

De Belgische stangpoppentraditie vertoont veel overeenkomsten met die van Sicilië. Ook daar staan de legenden over Karel de Grote en zijn paladijnen bovenaan op het repertoire. En ook daar werden ze vroeger in afleveringen opgevoerd, die soms wel een halfjaar besloegen.

□ Napels

In *Napels* en omstreken werden, naast de legenden over Karels paladijnen, ook reeksen verhalen gespeeld over legendarische *camorristen* (de plaatselijke mafia). Het waren geen criminelen, maar een soort *Robin Hoods*: ze kwamen op voor de armen en misdeelden. De opvoeringen in afleveringen konden natuurlijk alleen worden gegeven in vaste theaters. Dus deze drie dingen hebben een samenhang:

- a. lange legenden;
- b. opvoeringen in afleveringen;
- c. vaste theaters.

□ Faustlegende

Laten we eens naar die andere grote stangpoppentraditie kijken, die van *Tsjechië* en *Slowakije*. In dit gebied reisden de poppenspelers vroeger met een huifkar langs dorpen en kleine steden. Het stangpoppentheater had er, net als elders, zijn bloeitijd in de negentiende eeuw. Dat was de tijd van de *romantiek*. Op het repertoire stonden verhalen over ridders en over rovers die veel weg hadden van Robin Hood.

Maar een situatie van rondreizen met paard en wagen is niet geschikt voor verhalen die in weken durende afleveringen worden opgevoerd. Daarom stonden er geen lange reeksen van legenden op het program. In *Centraal-Europa* was de *Faustlegende* favoriet. Deze besloeg hooguit anderhalf uur.

□ **Beïnvloeding**

Men kan zich afvragen waarom juist de legenden over Karel de Grote zo populair zijn in België en op Sicilië. En waar komt die overeenkomst in spel vandaan, tussen streken die zo ver uit elkaar liggen? Onderlinge beïnvloeding? Het is mogelijk, maar er zijn geen bewijzen voor. Een verklaring kan zijn dat een groot deel van de verhalen zich in de Ardennen en op het Italiaanse eiland afspelen.

De Vier Heemskinderen

In het vorstendom Luik staat de wieg van het Karolingische ras. In Luik herinnert een standbeeld van Karel de Grote daaraan. De meest geliefde legende in de Ardennen is *De Vier Heemskinderen*. In de bossen langs de rivier de Amblève bevindt zich een ruïne die ‘de donjon van de Vier Heemskinderen’ wordt genoemd.

Zoals de legende vertelt, hadden de Vier Heemskinderen met behulp van de tovenaars *Malegijs* in de Ardennen een kasteel gebouwd. Zij sloten zich daarin op en verdedigden zich vanuit de *donjon* (kasteeltoren) tegen de aanvallen van Karel de Grote. Deze was met zijn troepen gekomen om een moord te wreken die een van de Vier Heemskinderen had begaan bij een ruzie aan het keizerlijke hof te Parijs. Formidabel is de kracht van het *Ros Beyaert*, dat de vier Heemskinderen gezamenlijk op zijn rug vervoerde en dat in één sprong de overkant van het Maasdal kon bereiken.

□ **Sicilië**

De verbondenheid van de Siciliaan met de Karel de Grote-legenden is evenmin verwonderlijk. De legenden staan symbool voor de strijd tussen christenen en mohammedanen. Het eiland, dat zo dicht bij de kust van Noord-Afrika ligt, nam in die strijd een strategische positie in. In de negende eeuw werd het door de Saracenen veroverd.

□ **Paladijnen**

De legenden rond Karel de Grote vormen een uitgelezen onderwerp voor voorstellingen in het stangpoppentheater. De verhalen zitten vol opwindende momenten. De paladijnen voeren strijd met de Saracenen, maar tevens met personen uit het eigen kamp met wie zij een appeltje te schillen hebben. De paladijnen zijn trouw aan keizer Karel, maar soms ook rebels. Karel de Grote is rijk en gierig. De personages van deze legenden zijn *stereotypen*. Elk personage vertegenwoordigt een menselijke eigenschap. Op hun weg ontmoeten de paladijnen *monsters*, die zij heldhaftig verslaan. Ze worden bijgestaan door *fabeldieren*. Sommige paladijnen bezitten wapens met magische kracht. Er zijn verhalen over gepassioneerde liefdes. Zeer populair is de geschiedenis van de *Razende Roeland*, die verliefd wordt op de heidense prinses Angelica. Als Roeland ontdekt dat zij ervandoor is met een Moorse soldaat, wordt hij krankzinnig.

□ **Volksboekjes**

De Belgische poppenspelers haalden deze legenden uit goedkope volksboekjes, *éditions bleues* geheten. De ‘directeur’ van het theater – meestal de enige die kon lezen – las het verhaal voor aan de andere spelers. Na wat aanwijzingen en onderlinge afspraken voerden zij het spektakelstuk op hun eigen wijze op.

□ Gevechten

Hoe kan men nu een gevecht tussen hele legers verbeelden op een toneel dat niet hoger is dan een meter en niet breder dan twee meter? Wel, de beide kampen worden – heel eenvoudig – vertegenwoordigd door slechts enkele poppen. Eerst bestoken ze elkaar met de wapens, maar in het heetst van de strijd worden ze van de grond getild en met een daverende klap tegen elkaar aan geslagen. De stukken vliegen ervan af. De doden vallen met kopstang en al op de grond. Er vormt zich een berg *lijken*, waar soms vanuit de coulissen nog losse koppen of ledematen bovenop worden gegooid.

Klokhuis, wortel en visnet

Vroeger liet het publiek zich zozeer meeslepen dat het het verschil tussen spel en werkelijkheid uit het oog verloor. De toeschouwers bemoeiden zich met de actie en bekogelden de verraders en gemene sujetten met klokhuisen en uitgekauwde stukken wortel.

Om hun poppen tegen deze en andere projectielen te beschermen, spanden de poppenspelers dikwijls een *visnet* of *ijzergaas* voor de toneelopening.

□ Kluchtfiguren

In de Belgische stangpoppentraditie spelen vaste *kluchtfiguren* een belangrijke rol. Het zijn volkstypes; ze hebben de trekken van de lokale armoedzaaiers. In Antwerpen is er een hele groep van kluchtfiguren: de *Voddebalen*. In de legenden hebben de komische volkstypes dikwijls de rol van knecht of soldaat. Vaak begaan ze stommititeiten, maar op hun manier zijn ze dapper. Ze beschermen een edelvrouw wanneer haar echtgenoot op kruistocht gaat en onthullen verraad.

□ Universele emoties

Of het nu tegen een hoge heer is of tegen hun gelijke, ze zeggen precies wat ze denken. Ze spreken de taal van het volk en fungeren als *tussenpersoon* tussen de andere poppen en het publiek. Het is vooral door de komische volkstypes dat de legenden – die in een andere tijd en een andere wereld spelen – het publiek zo aanspreken. Zodat de emoties van de middeleeuwse personages herkend kunnen worden als *universele* emoties.

Dat inlevingsvermogen door de toeschouwers is ook vandaag de dag nog het geval, getuige de volle zaaltjes die de voorstellingen van de Belgische volkspoppentheaters trekken.

□ Citaat

Ter illustratie van deze uitleg, geven we een curieus citaat uit een van de publicaties die zich in de bibliotheek van het Poppenspe(e)lmuseum bevinden. We gebruiken hiervoor een fragment uit het in 1916 verschenen, wonderschone boekje *Het poppenspel in Vlaanderen*. Het *frontispice* (het versierde titelblad van een boek) heeft de volgende tekst: ‘Dit is iets over de geschiedenis van het poppenspel in Vlaanderen, in ’t bijzonder en over den alom vermaarden Antwerpschen poesje, mitsgaders ’t een en ’t ander over de poesjenellen bij de vreemde volkeren, als daar zijn: Grieken, Romeinen, Franschen, Engelschen, Hollanders, Italianen, Duitschers, Turken, Javanen, Brusselaars en Luikenaars. Bijeenverzameld en beschreven door Ary Delen.’

